

Марія Фенко

**ПРИКМЕТНИК У СТРУКТУРІ
КАТЕГОРІЇ ПРЕДИКАТНОСТІ
(на матеріалі поетичної творчості Лесі Українки)**

Досліджується проблема функціонально-категорійних параметрів прикметника в семантико-синтаксичній структурі речення. Розглянуто семантико-синтаксичну категорійність прикметника (категорію предикатності) та функціональне застосування прикметника як периферійної частини мови у нетипових синтаксичних позиціях.

Ключові слова: категорія, прикметник, речення, синтаксична одиниця, семантико-синтаксична структура речення, предикатність, субстанціальність, валентність, звертання, об'єкт, суб'єкт, предикат.

Повільно обертається диск історії. Спочатку тільки шум... Потім, мов крізь бурю, мов крізь товщу різноманітних історичних зрушень, – крізь віки звучить сильний поетичний голос Лесі Українки. Перші невмирущі звуки того дивного голосу прозвучали у вірші „Надія”, яким дев'ятирічна дівчинка відгукнулась на тодішню несправедливість, її раниме дитяче серце відчуло горе і не могло мовчати, не могло лишитися байдужим до недолі інших людей. Відтоді її голос поета-борця, поета-лірика, вловлюючи від берегів Случі до Дніпра „плач, і стогін, і ридання”, став на захист інтересів народу. Той голос силою звучання був здатний запалювати в людських серцях „блискучу іскру Прометея” – нездоланний дух боротьби – і освітлювати народові ідеали свободи й правди. Чистий, ніжний і сумний, суворий і гнівний – звучить він і сьогодні неповторними акордами з рядків її вогненної громадянської і зворушливо-інтимної лірики, філософсько-психологічних, безкомпромісно-пристрасних поем і драматичних творів, чарівної прози й блискучих літературно-критичних та публіцистичних статей,

численних високохудожніх перекладів, він живе і в „дзеркалі її душі” – епістолярії.

Академік Олександр Білецький в одній зі статей про поетесу назвав її „голосом світового звучання”. Дійсно, адже Леся Українка лишила нам у спадок новаторську, оригінальну, невмирущу поезію та драматургію, яка житиме у віках і нестиме поетичне слово правди та любові нащадкам.

Спадщина Лесі Українки має цінність не лише для літературознавців, вона є неоціненним скарбом і для мовознавчих досліджень. Адже оригінальність її мови, нетрадиційність синтаксичних конструкцій та широкий діапазон різноманітних мовних засобів змушує дослідників до наукових пошуків, до заглиблення у сутність кожного синтаксичного явища.

Наша стаття має на меті дослідити функціональні можливості прикметника як периферійної частини мови у структурі категорії предикатності, а матеріалом наукового пошуку служитиме поетична спадщина Лесі Українки.

Як відомо, семантико-синтаксичні категорії неоднорідні за граматичною природою і характеризують об’єктивний та суб’єктивний зміст речення. До категорій об’єктивного семантико-синтаксичного змісту належать категорії субстанціальності (предметності) та предикатності (ознаковості). Ці категорії як надкатегорійні явища української мови розподіляються на менші величини, так звані підкатегорії.

Більшість вітчизняних дослідників стверджують, що категорія предикатності ґрунтується на здатності частин мови здійснювати функцію предиката речення [1, 2, 7]. В історії лінгвістики можна простежити, що поняття предикатності тісно пов’язане, а іноді його навіть ототожнюють, з поняттям предикативності. Проте з цим слід не погодитись, адже предикатність речення полягає, насамперед, у його організації навколо предиката і в суб’єктно-предикатному членуванні, а предикативність – у віднесенні змісту речення до реальної дійсності.

Предикат та його семантичне значення виступає центральною величиною категорії предикатності. До того ж значення

цього предиката не може бути довільним, а повинне вказувати на ознаку (*вона маленька*), стан (*їй сумно*), ставлення до інших предметів (*Олег мудріший за Петра*) і т. ін. Власне категорійність предиката створюють значення, закладені в основних поняттєвих категоріях із проекцією їх представлення мовними одиницями. У традиційній лінгвістичній науці побутує думка, що формальним вираженням предиката речення виступає дієслово. Проте дієслово як лексико-граматична категорія репрезентує лише одну із семантичних (хоч і найпоширенішу) ознак предиката. Будучи семантично рівнозначною, така ознака може реалізуватися іншими лексико-граматичними розрядами, які можуть запозичувати ознакові предикатні функції.

Прикметник – це одна з периферійних частин мови, яка позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) та може виконувати комунікативну функцію теми чи реми [1, 121].

Щодо синтаксичної позиції прикметника, то вона регламентується порядком слів у реченні. В. В. Виноградов зауважує, що прикметники, які розміщені у препозиції, функціонують у ролі означення, а ті ж прикметники у постпозиції – у ролі предиката речення, наприклад: *Тихий вечір* і *Вечір тихий* [1, 125]. Загалом синтаксичний критерій встановлює функціональні межі кожної з частин мови як з формально-синтаксичного, так і з семантико-синтаксичного погляду.

За семантичною сутністю предикати семантико-синтаксичної структури речення можуть поділятися на класи (семантичні типи предикатів), що є яскравим вираженням категорії предикатності. Загалом предикатність як надкатегорія поділяється на: граему предиката дії, граему предиката стану, граему предиката якості, граему предиката кількості і т. ін. [7, 127–144].

Основною семантичною характеристикою прикметника є те, що він виражає ознаку предмета, його якість (внутрішню суть).

Предикативна функція прикметника є, звісно, вторинною (нетиповою) щодо його частиномовної природи, проте прикметник як повнозначна периферійна частина мови може реалізувати себе як предикат речення. При цьому прикметник зазнає функціональних, семантичних та категорійних модифікацій.

Так предикати якості, функціонуючи в реченнєвій структурі, позначають постійну, внутрішню, незмінну ознаку певного предмета (об'єкта-суб'єкта думки). Відмінність прикметникового предиката якості полягає в тому, що якість предмета не з'являється подібно до дії чи процесу, не несе ознаки фазовості, а навпаки – супроводжує предмет постійно, виступає його внутрішньою властивістю та своєрідною відмінністю від інших типових предметів, наприклад: *Місяць ясененький... Промінь тихесенький...; Тяжка годинонька! Гірка хвилинонька!; Лагідні весняні ночі зористі!; Пісні соловейкові дзвінко-сріблісті; ...чари потужні весняні...; Зорі... то лагідні...то палкі...; Розпачлива, сумна, одинокая зірка ясна...; Конвалія біла...; ...думи глибокі...;...гіркі сльози – спільні...; Летючі зорі, тиха літня ніч... Уривчаста, палка, завзята річ...; Ті промені горді, ясні, золотії...; Солодкі речі або тихі жалі...; Був ясний день, веселий, провесняний...* Унаслідок функціонування прикметника в атипових для нього позиціях він набуває нових категорійних ознак, які через послаблення визначальних семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних характеристик модифікують функціональні можливості прикметника як частини мови і встановлюють його якісно нову спеціалізацію на вираженні предикатів якості. Проте крім звичайних предикатів якості, що є виразниками простої статичної ознаки предмета, наприклад: *Ранок був тихий, пишний, теплий...; Нічка тиха і темна була; Була весна весела, щедра, мила; Одинокая зірка ясна...; Година сумна; Всі квіти розкішні...; Азалії є запашині...; Ох, сльози палкі...; Страшний той гук, потужний і величний...; Той самий погляд довгий, роздумливий...; Високеє і темнеє склепіння...; Та сон був короткий,* можна виділити ще дві групи предикатів якості: порівняння та міри якості (міри ознаки), що

безпосередньо стосуються семантичного навантаження власне-прикметника як виразника ознаки предмета.

У монографії „Структура синтаксичних категорій” М. В. Мірченко виділяє дванадцять основних лексико-граматичних груп на позначення власне-якості: 1) кольори і відтінки (*зелений, червоний, смарагдовий, синій*); 2) смакові вияви (*солодкий, смачний, гіркий, солоний*); 3) звукова гама (*дзвінкий, тихий, шумний*); 4) масть (*вороний, гнідий, рижий*); 5) дотик (*гострий, тупий*); 6) вага (*легкий, важкий*); 7) розмір (*великий, малий*); 8) вік (*старий, молодий*); 9) риса характеру (*ніжний, добрий, гордий, лагідний*); 10) фізичні чинники (*худий, здоровий, хворий, товстий*); 11) зовнішня форма (*круглий, квадратний, прямий, овальний*); 12) внутрішні і зовнішні риси (*гарний, поганий, багатий, щедрий*) тощо [7, 137–138].

Щодо предикатів якості порівняння, то вони, функціонуючи у реченсвій структурі, відкривають дві валентні позиції – суб’єкта і об’єкта порівняння, наприклад: *Я подібний до ... батька; ... подібна небу і землі*. Саме ці двовалентні предикати якості визначають ознаку шляхом її ідентифікації з ознакою іншого предмета або істоти. Вони можуть вказувати на часткову спільність ознак у двох порівнюваних предметах, тобто на їх подібність, схожість. До них належать прикметники: *подібний, схожий*, наприклад: *Вона була чудово гарна, схожа на Матір Божу...* Досить часто такі предикати якості репрезентують повний збіг ознак предметів або ж їх повну відповідність, серед них виділяємо такі прикметники: *однаковий, аналогічний, відповідний, тотожний* і подібні, наприклад: *Брат однаковий з сестрою*.

Проте серед предикатів якості, що визначають ознаку способом порівняння з ознакою іншого предмета, найпоказовіше представлені ті, які вказують на нетотожність, відмінність ознак предметів. Переважна їх більшість – це прикметники з часткою-префіксом **не-** (*несхожий, нетотожний, неоднаковий, невідповідний*), а також прикметники *відмінний* та *різний*, наприклад: *Як несхожі голуб і голубка...; Різні доли і доли...*

Слід підкреслити, що ці предикативні прикметники (зі значенням схожості, подібності або ж відмінності) належать до тих прикметникових предикатів, які характеризуються переважним використанням у присудковій позиції. Саме у зв'язку із закріпленням у присудковій функції вони максимально наблизилися до типової предикатної сполучуваності (яскраво представляють семантико-синтаксичну категорію предикатності).

Як уже зазначалося, предикати якості містять також форми для вираження міри ознаки. Ознака предмета залежно від ступеня її вияву може бути як недостатньою, так і надмірною, наприклад: *жовтуватий, темнуватий, зеленавий, солодкуватий; височенний, старезний, довжелезний, премудрий, прадавній, правічний, надчутливий* та інші. У зазначених формах маємо поєднання предикатів, один з яких (головний) несе семантичне навантаження власне-ознаки, а другий (супровідний) видозмінює цю ознаку в напрямку інтенсивності або ж послабленості її вияву. Також в сучасній українській мові наявні аналітичні форми ступеня вияву якості, що утворюються з допомогою аналітичних елементів типу *трохи, дуже, ледве, зовсім, надто*, наприклад: *Вона була надто бліда; Рута зелененька...; Сі круглії вежі й високії мури – Страшні та суворі, непевні, понурі...; Огні незліченні, та стрічки огненні... Величнес море таємне...*

Щодо предикатів співвідносної міри якості, то їх семантика реалізується з допомогою синтетичних та аналітичних форм прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Вони представляють ознаку предмета у порівнянні з іншими за найбільшим її виявом, наприклад: *...І страшніші, ніж сонні кошмари...; Дорога довша, ніж життя...; Смутні мої думи, смутніші...; Фелахи, парії щасливіші від нас...*

Ступеньовані предикати якості мають двовалентну спроможність приєднувати суб'єктно-об'єктні актанти. Ступеньованість може утворюватися з допомогою аналітичних форм *більш, найбільш* або *менш, найменш*. Ці предикати (з більшим або меншим ступенем ознаки) варто сприймати як окремий клас слів, адже їх семантичне наповнення, структура власне слів, а

також валентна рамка є відмінними, наприклад: *Слова все більш смутніші від одчаю...; Відгуки найменш привітні з...; Смерть найбільш жадана річ...* [7, 138].

Отже, предикатність – це семантико-синтаксична категорія, властива реченню як певному мовленнєвому та мовному утворенню. Суть предикативності як категорійного явища ґрунтується на функціональній специфіці мовних ресурсів представляти домінанту в реченнєвій структурі. Предикатність – це семантична сутність, запрограмована системними відношеннями у міжкомпонентній структурі речення. Це семантико-синтаксична надкатегорія, узагальнене абстрактне поняттєве явище віртуального реченнєвого рівня.

Література

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови.– К.: Університет. Вид-во „Пультари”, 2004.– 398 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис.– К.: Наук. думка, 1993.– С. 110–125.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.– К.: Наук. думка, 1988.– 256 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису.– К.: Наук. думка, 1992.– 222 с.
5. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників.– Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002.– 179 с.
6. Українка Леся. Поезії. Поєми.– К.: „Дніпро”, 1989.– 500 с.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій.– Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001.– 340 с.
8. Сучасна українська мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда.– К.: Наук. думка, 1972.– 515 с.

Fenko M. J. The Adjective in the Structure of Category of Predicativity.

The article is devoted to the investigation of the problem of functional-categorical characteristics of the adjective in semantic-syntactic sentence structure. It deals with the semantic-syntactic category of the adjective

(category of predicativity) and functional usage of the adjective as the part of speech in untypical syntactic positions.

Key words: category, category of valency, category of predicativity, category of substantivity, unit, semantic-syntactic structure of the sentence, object, subject.